

Філософія

УДК 373.5(09)+37.091:17.02

DOI <https://doi.org/10.5281/zenodo.20485961>

**Вплив філософії етики на зміст і практику громадянської освіти в
закладах загальної середньої освіти**

Шніцер Марія Михайлівна,

кандидат філософських наук, доцент,

доцент кафедри філософії,

Ужгородський національний університет, м. Ужгород, Україна,

<https://orcid.org/0000-0003-2781-3928>

Шніцер Ігор Омелянович,

кандидат історичних наук, доцент,

завідувач кафедри модерної історії України та зарубіжних країн,

Ужгородський національний університет, м. Ужгород, Україна,

<http://orcid.org/0000-0003-4681-0263>

Прийнято: 14.05.2026 | Опубліковано: 30.05.2026

***Анотація.** Метою статті є визначення місця та ролі філософії етики у шкільному курсі громадянської освіти в закладах загальної середньої освіти, а також розкриття її значення для формування ціннісних орієнтацій, моральної свідомості та громадянських компетентностей учнів. У дослідженні використано комплекс загальнонаукових і теоретичних **методів**, зокрема аналіз і синтез для узагальнення наукових підходів до проблеми, порівняльний метод для виявлення взаємозв'язків між філософськими та*

освітніми компонентами громадянської освіти, а також інтерпретаційний метод для осмислення змісту етичних категорій у навчальному процесі.

Отримані **результати** демонструють, що шкільний курс громадянської освіти має виразний філософський характер, оскільки спрямований на формування цілісного світогляду учнів, що передбачає не лише засвоєння знань, а й їх осмислення у контексті фундаментальних питань людського буття. Інтегрований зміст громадянської освіти ґрунтується на філософському підході, який забезпечує їх смислову єдність. Встановлено, що філософія етики виступає ключовим чинником формування ціннісних орієнтацій учнів, зокрема відповідальності, громадянської участі та усвідомлення взаємозв'язку між правом, мораллю і соціальною справедливістю. Показано, що етичний компонент сприяє розвитку здатності до етичної рефлексії, морального вибору та відповідальної поведінки в суспільстві.

У **висновках** до статті визначено, що філософія етики забезпечує формування морально зрілої, соціально відповідальної та активної особистості, здатної до свідомої участі в демократичному суспільстві. Етичний компонент виступає не лише теоретичною основою, але й практичним інструментом виховання сучасного громадянина, оскільки сприяє усвідомленому прийняттю рішень і регуляції поведінки в реальних життєвих ситуаціях.

Ключові слова: громадянська освіта, філософія, етика, історія, заклади загальної середньої освіти.

The Influence of the Philosophy of Ethics on the Content and Practice of Civic Education in General Secondary Education Institutions

Mariya Shnitser,

Candidate of Philosophical Sciences (PhD), Associate Professor,
Associate Professor at the Department of Philosophy,
SHEE «Uzhhorod National University», Uzhhorod, Ukraine,
<https://orcid.org/0000-0003-2781-3928>

Ihor Shnitser,

Candidate of History (PhD), Associate Professor,
Head of the Department of Modern History of Ukraine and Foreign
Countries,
SHEE «Uzhhorod National University», Uzhhorod, Ukraine
<https://orcid.org/0000-0003-4681-0263>

Abstract. *The aim of the article is to determine the place and role of the philosophy of ethics in the school course of civic education in general secondary education institutions, as well as to elucidate its significance for the development of students' value orientations, moral consciousness, and civic competences. The study employs a set of general scientific and theoretical **methods**, including analysis and synthesis for the generalisation of scholarly approaches to the problem, a comparative method to identify interrelations between philosophical and educational components of civic education, and an interpretative method for conceptualising the meaning of ethical categories within the educational process.*

The results demonstrate that the school course of civic education possesses a distinctly philosophical character, as it is aimed at forming a holistic worldview among students, which involves not only the acquisition of knowledge but also its

interpretation in the context of fundamental questions of human existence. The integrated content of civic education is grounded in a philosophical approach that ensures its conceptual coherence. It has been established that the philosophy of ethics serves as a key factor in shaping students' value orientations, particularly responsibility, civic participation, and an awareness of the interrelation between law, morality, and social justice. It is shown that the ethical component contributes to the development of ethical reflection, moral decision-making, and responsible social behaviour.

***The conclusions** of the article indicate that the philosophy of ethics contributes to the formation of a morally mature, socially responsible, and active individual capable of conscious participation in a democratic society. The ethical component functions not only as a theoretical foundation but also as a practical instrument for educating the modern citizen, as it fosters informed decision-making and the regulation of behaviour in real-life situations.*

***Keywords:** civic education, philosophy, ethics, history, general secondary education institutions.*

Постановка проблеми. Шкільний курс з громадянської освіти спрямований на цілісне осмислення знань із різних дисциплін в єдиній системі уявлень про людину, суспільство і світ. Це відповідає класичній функції філософії як світоглядної рефлексії. Учні під час уроків з громадянської освіти не лише засвоюють факти, а й формують власне бачення реальності, навчаються ставити питання про справедливість, свободу та відповідальність.

У громадянській освіті в закладах загальної середньої освіти важливим є наголос на формуванні ціннісних орієнтацій учнів. Це прямо пов'язано з етичною функцією філософії. Громадянська освіта не обмежується інформуванням, а передбачає моральне осмислення суспільного життя. Учні мають розуміти, що означає бути відповідальним громадянином, як

співвідносяться особисті інтереси і загальне благо, що таке демократія як цінність, а не лише як політична система?

Визначений навчальною програмою «Громадянська освіта» принцип «забезпечення цілісності світоглядних знань» [13] передбачає розвиток критичного мислення в учнів. Вони мають не просто приймати готові істини, а уміти аналізувати, порівнювати та оцінювати різні підходи. Віковий аспект підсилює значення філософської компоненти в громадянській освіті. Саме в шкільному віці відбувається активне становлення самосвідомості, і навчальна діяльність набуває екзистенційного виміру. Вона стає засобом пошуку сенсу, життєвих орієнтирів, самовизначення. У цьому контексті громадянська освіта у закладах загальної середньої освіти фактично виконує функцію прикладної філософії, допомагаючи учням осмислити своє місце в суспільстві та визначити власну життєву позицію.

Філософський компонент в шкільному курсі з громадянської освіти проявляється у трьох ключових вимірах: світоглядному (формування цілісного бачення світу і суспільства), етичному (осмислення цінностей демократії, відповідальності, участі) та рефлексивно-критичному (розвиток здатності до самостійного мислення і самовизначення).

Сучасний розвиток громадянської освіти в закладах загальної середньої освіти актуалізує потребу глибшого осмислення її філософських засад, зокрема ролі етики у формуванні змісту та освітньої практики. У зв'язку з цим постає необхідність дослідження впливу філософії етики на зміст і практику громадянської освіти з метою забезпечення цілісності світоглядного розвитку учнів, формування їх моральної свідомості та здатності до критичного мислення і самовизначення.

Аналіз останніх досліджень і публікацій засвідчує дедалі більший науковий інтерес до проблематики взаємозв'язку філософії етики та громадянської освіти в контексті формування ціннісних орієнтацій учнів.

Разом із тим, попри наявність значної кількості досліджень, проблема цілісного осмислення ролі філософії етики як інтегративного чинника змісту громадянської освіти потребує подальшого наукового опрацювання. Окремі аспекти даної проблематики досліджено у працях Р. Васильченка, Г. Васянович, В. Владимирової, О. Грищук та Н. Підбуцької. Педагогічний аспект проблеми відображено у працях І. Калько, Л. Кульбач, В. Швидун і Л. Швидун.

Формулювання цілей статті (постановка завдання). Метою статті є визначення місця та ролі філософії етики у шкільному курсі громадянської освіти в закладах загальної середньої освіти та розкриття її значення для формування ціннісних орієнтацій, моральної свідомості та громадянських компетентностей учнів. Відповідно до поставленої мети автори намагатимуться з'ясувати філософські засади змісту громадянської освіти в школі, визначити особливості інтеграції етичного компонента в його структуру, охарактеризувати роль філософії етики у формуванні відповідальності, громадянської участі та уявлень про соціальну справедливість, дослідити вплив етичного складника на розвиток моральної свідомості учнів.

Виклад основного матеріалу дослідження. Для України, яка сьогодні веде боротьбу за незалежність, свободу та гідність своїх громадян, розвиток демократичної стійкості є не лише завданням політичної чи безпекової сфери, а й ключовим пріоритетом освітньої політики [7, с. 6]. Сучасна школа має не лише давати знання, а й виховувати стійких, активних і відповідальних громадян, що становитимуть основу демократичного суспільства. Як справедливо відзначає Л. Кульбач, «основною метою громадянської освіти є розвиток і формування громадянських компетентностей, що базуються на загальнолюдських та суспільно-державних (національних) цінностях України» [10, с. 10]. У цьому контексті філософія етики виступає теоретико-ціннісною основою громадянської освіти, оскільки забезпечує осмислення природи цих

цінностей, їхнього походження та ролі у формуванні людської поведінки й суспільних відносин.

Філософія етики дозволяє не лише декларувати цінності як нормативні орієнтири, а й інтерпретувати їх як результат моральної рефлексії та суспільного діалогу. Завдяки цьому громадянські компетентності набувають не формального, а усвідомленого характеру, поєднуючи знання, ціннісні орієнтації та практичні вміння. Таким чином, етичний вимір громадянської освіти забезпечує перехід від засвоєння абстрактних принципів до їх внутрішнього прийняття та реалізації у поведінці учнів.

Модельна програма з громадянської освіти для учнів 6 – 9 класів [6] та для учнів 10 класу [13] інтегрує філософію у зміст громадянської освіти як смислову й ціннісну основу навчання. Головні філософські проблеми вбудовані у навчальний матеріал через тематичні модулі, що відображають реальні сфери життя учнів. Питання про свободу, гідність, справедливість, відповідальність, ідентичність розглядаються через аналіз життєвих ситуацій, соціальних ролей і громадянських практик. Це забезпечує їх контекстуалізацію, коли учень стикається з філософською проблематикою не як із абстрактною рефлексією, а як із безпосереднім викликом повсякденного життя. Тому можемо говорити про те, що шкільний курс з громадянської освіти виступає формою прикладної філософії, адаптованої до віку учнів і потреб сучасного суспільства. Така модель відповідає викликам сучасного суспільства, де особливої ваги набувають не лише знання, а й здатність критично мислити, робити моральний вибір і діяти в умовах складної, динамічної соціальної реальності.

Філософія етики забезпечує концептуальне осмислення моральних засад людської діяльності та соціальної взаємодії. У межах освітнього процесу її категоріальний апарат набуває прикладного значення, інтегруючись у зміст навчання як основа формування ціннісних орієнтацій і поведінкових моделей

учнів. До ключових етичних категорій, що знаходять безпосереднє відображення у змісті громадянської освіти, належать добро і зло як універсальні критерії моральної оцінки людських вчинків. Їх осмислення сприяє формуванню здатності розрізняти морально прийнятні та неприйнятні дії, а також здійснювати етичну рефлексію щодо власної поведінки. Важливо пам'ятати, що добро «не приходить само по собі, а виховується і набувається досвідом людського життя» [2, с. 66]. Для того щоб виховання морального добра в учнів було продуктивним потрібно створити належні умови й відповідне середовище. Також вчитель повинен зважати і на індивідуальні особливості учня, і на середовище (сімейне, культурно-освітнє, субкультурне і т. ін.) [2, с. 66]. Це потребує належної підготовки вчителів, яка дозволяє їм формувати й розвивати громадянські компетентності не лише під час уроків, а й у позаурочний час, «забезпечувати інтегрованість змісту навчання, партнерську взаємодію всіх учасників освітнього процесу» [16, с. 140].

Не менш важливою для громадянської освіти є категорія справедливості. Вона виступає фундаментальним принципом організації соціального життя та визначає нормативні засади взаємодії в демократичному суспільстві. Справедливість вважається «рівністю або відповідністю між тим, що людина отримує, і тим, що вона внесла або заслуговує отримати» [1, с. 16]. У філософській традиції існують різні інтерпретації цього поняття. Частина дослідників трактує справедливість як рівність у розподілі ресурсів, прав і можливостей, підкреслюючи необхідність забезпечення для кожного члена суспільства рівних умов для реалізації власного потенціалу. Інший підхід наголошує на міжособистісній взаємодії, заснованій на повазі до прав і гідності людини, відповідно до якого справедливість полягає у створенні умов, за яких кожен індивід може реалізовувати свої цілі та цінності без порушення прав інших [1, с. 16].

Усвідомлення того, що справедливість є динамічним та еволюційним поняттям, дозволяє учням зрозуміти, що норми співжиття, права людини та суспільні цінності не є сталими, а формуються під впливом історичних, культурних і соціальних змін. У змісті курсу громадянська освіта це проявляється через вивчення еволюції прав людини, різних моделей суспільної організації, а також аналіз таких сучасних викликів, як нерівність, дискримінація, порушення прав. Такий підхід сприяє формуванню в учнів критичного мислення. Вони вчаться оцінювати соціальні явища не як даність, а як результат розвитку суспільства, який може і повинен вдосконалюватися. Крім того, розуміння адаптивності справедливості допомагає сформувати активну громадянську позицію. Учні усвідомлюють, що підтримання справедливості в сучасному світі потребує постійної участі, а також готовність реагувати на прояви несправедливості.

У шкільному курсі з громадянської освіти відбувається осмислення учнями свободи та відповідальності як взаємопов'язаних категорій. У цьому контексті свобода розглядається як здатність індивіда самостійно ухвалювати рішення та реалізовувати їх відповідно до власних інтересів, потреб і цілей за умови, що такі дії не суперечать нормам чинного законодавства і не порушують прав та свобод інших осіб [11, с. 31]. Повага до інших ґрунтується на визнанні гідності кожної особистості незалежно від її соціальних, культурних чи інших відмінностей. Людська гідність є первинною та визначальною основою всіх інших соціальних і правових цінностей, зокрема свободи, справедливості та формальної рівності [5, с. 14]. Вона забезпечує людині спроможність протистояти несправедливості, відстоювати суспільні ідеали та запобігати проявам насильства як щодо себе, так і щодо інших. Ця особистісна цінність виявляється через такі чесноти, як відповідальність, автономність та самодостатність [11, с. 32]. Практичним виявом етичної свідомості, що регулює міжособистісні відносини та сприяє гармонізації

соціального середовища є толерантність. Як відзначає В. Володимирова, «толерантність є активною соціальною поведінкою, до якої людина приходить добровільно й свідомо та розглядається як складник громадянської вихованості» [3, с. 90].

Зазначені категорії конкретизуються через різні етичні теоретичні підходи, зокрема деонтологію, утилітаризм та етику чеснот, які репрезентують альтернативні моделі морального мислення. Деонтологічний підхід наголошує на обов'язку та дотриманні моральних норм незалежно від наслідків дій. Утилітаризм орієнтує на оцінку вчинків з огляду на їхні результати та користь для більшості, а етика чеснот зосереджується на формуванні морального характеру особистості. Ознайомлення з цими підходами сприяє розвитку критичного мислення в учнів, дозволяє їм усвідомлювати багатовимірність морального вибору та аргументовано обґрунтовувати власні рішення у складних соціальних ситуаціях. Серед іншого, моральний вибір є важливим чинником формування здатності ефективно долати конфліктні ситуації [14, с. 141]. З метою його розвитку доцільно створювати в межах різних видів навчально-виховної діяльності спеціальні ситуації, які спонукають учнів до прийняття етичних рішень. Застосовуючи методи опосередкованого педагогічного впливу, слід спрямовувати їхню активність на здійснення соціально схвальних вчинків. При цьому, такі вчинки мають бути результатом самостійного волевиявлення учня, тобто його усвідомленого й вільного вибору.

Отже, у закладах загальної середньої освіти громадянська освіта спрямована на розвиток комплексу ключових і предметних компетентностей, значна частина яких має виразне етичне підґрунтя та пов'язана з усвідомленням моральних принципів соціального співжиття. До таких компетентностей належить й усвідомлення прав і свобод людини як базових цінностей демократичного суспільства. Стаття 21 Конституція України

визначає, що «усі люди є вільні і рівні у своїй гідності та правах. Права і свободи людини є невідчужуваними та непорушними» [9]. Водночас стаття 23 констатує, що «кожна людина має право на вільний розвиток своєї особистості, якщо при цьому не порушуються права і свободи інших людей, та має обов'язки перед суспільством, в якому забезпечується вільний і всебічний розвиток її особистості» [9]. Акцент на непорушенні прав і свобод інших людей відображає фундаментальний принцип громадянського співжиття, а саме взаємоповагу та відповідальність. Це є основою для розвитку громадянських компетентностей, зокрема уміння співпрацювати, вирішувати конфлікти ненасильницьким шляхом та діяти відповідально у спільноті. Відповідальність за власні дії виступає необхідною умовою реалізації свободи та передбачає усвідомлення наслідків власного вибору. Формування цієї якості забезпечує становлення особистості учня як морального суб'єкта, здатного діяти свідомо й автономно. Водночас здатність до ненасильницького розв'язання конфліктів відображає інтеграцію етичних принципів у практичну діяльність, оскільки передбачає застосування моральних норм у ситуаціях соціальної напруги та протистояння.

Для успішного формування ключових громадянських компетентностей важливим є вибір педагогічних методів, здатних моделювати моральні ситуації та стимулювати критичне й відповідальне мислення учнів. Серед ефективних методик виокремлюють обговорення моральних дилем, що забезпечують учням можливість аналізувати складні етичні ситуації, оцінювати альтернативні дії та прогнозувати наслідки власного вибору. Такі дискусії розвивають аргументаційні навички, вчать слухати й поважати позиції інших, а також формують здатність до рефлексії. Під час уроків учням можна пропонувати для обговорення різноманітні моральні дилеми, звісно з врахуванням їх віку. Наприклад, учні 10 класу можуть розглянути ситуації з періоду Голодомору 1932 – 1933 рр., коли загальна кількість померлих склала

5,44 млн осіб [12, с. 180]. Українські селяни в цей час постали перед трагічним вибором: приховати частину продовольства, щоб урятувати родину, або виконати вимоги влади, ризикуючи залишитися без засобів до існування. Такі дії супроводжувалися серйозними наслідками: з одного боку загроза репресій, з іншого – небезпека голодної смерті близьких. Для аналізу ситуації вчитель може запропонувати учням осмислити конфлікт цінностей, зокрема між обов'язком перед державою, правом на життя та відповідальністю за родину, а також оцінити можливі наслідки різних рішень. Обговорення подібних дилем сприяє розвитку етичного мислення та формує здатність учнів критично оцінювати складні життєві ситуації.

Рольові ігри та дебати виступають методами активного навчання, які дозволяють учням безпосередньо моделювати соціальні взаємодії та практично застосовувати етичні принципи. У процесі таких вправ учасники відпрацьовують навички співпраці, прийняття рішень у колективі та конструктивного вирішення конфліктів, що є критично важливим для розвитку соціальної компетентності. Як приклад, можемо навести рольову гру, присвячену подіям Революції Гідності 2013 – 2014 рр. Її ідеологічний та ціннісний вимір визначався домінуванням принципів свободи, людської гідності, правової держави та соціальної справедливості [4, с. 35]. Сама рольова гра може моделювати ситуацію, у якій учні відтворюють взаємодію між представниками влади, громадськими активістами, правоохоронцями та мешканцями громади. Учасники гри мають відстоювати різні позиції щодо проведення мирних зібрань і спільно шукати рішення в умовах конфлікту цінностей. У процесі гри вони стикаються з етичними дилемами, зокрема співвідношенням свободи зібрань і громадського порядку, а також відповідальності влади перед громадянами. Такий формат сприяє розвитку навичок аргументації, діалогу та критичного мислення. Водночас учні

отримують можливість практично застосувати принципи прав людини й демократії у змодельованій суспільній ситуації.

Проектна діяльність слугує інструментом комплексного навчання, у якому учні реалізують соціально значущі ініціативи, застосовуючи етичні норми на практиці. Через проектну роботу формується здатність до планування, організації та відповідальної реалізації колективних завдань, що є проявом соціальної активності та громадянської свідомості. Так, учні при підтримці вчителя можуть реалізувати проект, присвячений волонтерському руху в Україні під час повномасштабної російсько-української війни. У межах дослідження вони вивчають діяльність місцевих волонтерських ініціатив: збір гуманітарної допомоги, підтримку внутрішньо переміщених осіб, допомогу Збройним Силам України тощо. Учні проводять інтерв'ю з волонтерами, аналізують інформаційні джерела та створюють інформаційний продукт (відео, презентацію або онлайн-сторінку) про роль громадянської солідарності. Така діяльність дозволяє застосувати етичні принципи відповідальності, взаємодопомоги та громадянської активності на практиці. У результаті учні усвідомлюють значення особистого внеску в суспільне життя та важливість етичної поведінки в кризових ситуаціях. Варто пам'ятати, що шкільне волонтерство може бути щоденним способом виховання громадянської зрілості учнів [17].

Окремо слід підкреслити важливу роль освітніх закладів у формуванні ціннісних орієнтацій, моральної свідомості та громадянських компетентностей учнів. Як справедливо відзначає І. Калько, освітні заклади мають «невичерпні можливості для здійснення громадянського, національно, патріотичного виховання особистостей, формування у них відповідних знань, цінностей, моделей поведінки» [8, с. 182]. Проте лише в освітньому середовищі, побудованому на засадах поваги, довіри та справедливості, учні можуть безпечно висловлювати власні позиції, аналізувати альтернативні

підходи та експериментувати з моральними виборами, що забезпечує ефективну інтеграцію етичних принципів у процес навчання та соціалізації.

Сучасна школа стикається з низкою складнощів, які обмежують ефективність формування моральних та громадянських компетентностей. Перш за все, існує формальний підхід до викладання етичних питань, коли навчальна діяльність зводиться до запам'ятовування правил або знань без глибокого усвідомлення їхнього практичного значення. Це обмежує розвиток критичного мислення та моральної свідомості учнів, оскільки вони не мають можливості переживати та аналізувати етичні дилеми у контексті реального життя. Другим важливим викликом є складність оцінювання морального розвитку учнів, яке відрізняється високою суб'єктивністю. Традиційні оцінювальні підходи не завжди дозволяють адекватно фіксувати рівень формування етичних компетентностей, оскільки вони включають внутрішні моральні мотиви та соціальну відповідальність, які важко кількісно виміряти.

Водночас сучасні тенденції розвитку громадянської освіти відкривають значні перспективи. Насамперед це посилення міждисциплінарної інтеграції, коли етичні знання органічно поєднуються з правознавством, історією, соціологією та іншими дисциплінами. Вона дозволяє формувати цілісне розуміння соціальної дійсності та моральних аспектів громадянської поведінки.

Висновки. Філософія етики відіграє важливу роль у формуванні змісту та методів громадянської освіти. Вона забезпечує не лише засвоєння учнями базових моральних понять, а й формування здатності до етичної рефлексії, морального вибору та відповідальної соціальної поведінки, що є необхідною умовою становлення свідомого громадянина демократичного суспільства. Етичний компонент громадянської освіти інтегрує знання, цінності та практичні вміння у цілісну модель поведінки учнів. Його реалізація сприяє формуванню морально зрілої, соціально відповідальної та активної

особистості, здатної до конструктивної взаємодії в умовах демократичного суспільства.

Таким чином, етика є не лише теоретичною основою, але й практичним інструментом виховання сучасного громадянина. Вона сприяє формуванню відповідальної поведінки, соціальної зрілості та здатності учнів до співіснування в демократичному середовищі, що безпосередньо узгоджується зі змістом шкільного курсу з громадянської освіти. У межах цього курсу етичні принципи інтегруються в розгляд прав людини, демократії, громадянської участі та соціальної відповідальності, формуючи в учнів розуміння зв'язку між особистими рішеннями та суспільними наслідками. Саме етичний компонент забезпечує ціннісну основу цих умінь, допомагаючи учням діяти відповідально та усвідомлено.

Перспективні напрями подальших досліджень даної проблематики охоплюють як методологічні, так і практичні аспекти інтеграції етики в громадянську освіту, спрямовані на підвищення її ефективності та відповідності сучасним потребам суспільства.

Список використаних джерел

1. Васильченко Р. Історія поняття справедливості в філософії. Вісник Львівського університету. *Серія філософсько-політологічні студії*. 2023. Вип. 50. С. 15 – 21.
2. Васянович Г. Проблема добра і зла у християнській етиці. *Естетика і етика педагогічної дії*. 2017. Вип. 16. С. 56 – 70.
3. Владимірова В. Толерантність як культурний та суспільний феномен у міжособистісній взаємодії сучасного демократичного суспільства. Толерантність як цивілізаційна ознака сучасного демократичного суспільства: матеріали ХУІІ науково-практичної конференції. Київ, 2019. С. 88 – 90.

4. Гороховський Д., Михальський Ю., Клок В. Революція Гідності та її вплив на українську ідентичність. *Актуальні питання гуманітарних наук*. Вип. 86, том 1, 2025. С. 29 – 36.
5. Грищук О. Людська гідність у праві: філософсько-правовий вимір. *Wroclawsko-Lwowskie Zeszyty Prawnicze*. 2013. 4. S. 9 – 30.
6. Громадянська освіта. Модельна навчальна програма для 6 – 9 класів закладів загальної середньої освіти Цикл: адаптивний (6 клас), базовий (7 – 9 класи). URL: https://api.izzi.digital/datastore/21/publication/1437807/files/2025/07/14/58bdc89786a1de714beff428dec02b3b_mnp_gromadans_ka_osvita_6-9_kl_ohred_ko_ta_in_2025.pdf?v=1770673010
7. Донець А., Сабор І., Чушак Х., Шинаровська О. *Інструмент демократичного розвитку школи*. Оновлений посібник для самооцінювання. 2026. 39 с. <https://www.schools-for-democracy.org/biblioteka/publikatsii-vydani-v-ramkakh-prohramy/instrument-demokratychnoho-rozvytku-shkoly>
8. Калько І. Формування соціально-значущих якостей особистості. *Безпечне освітнє середовище: нові виклики та сучасні рішення в умовах воєнного і повоєнного часу*: збірник наукових статей, тез доповідей та інших матеріалів III Всеукраїнської науково-практичної конференції, 07 березня 2025 р. Тернопіль : ФОП Осадца Ю. В., 2025. С. 179 – 184.
9. Конституція України. Відомості Верховної Ради України (ВВР). 1996. № 30. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text>
10. Кульбач Л. М. Провідні тенденції та перспективи розвитку громадянської освіти в Україні. *Інноваційна педагогіка*. Одеса: Гельветика, 2024. Вип. 78. С. 9 – 13.
11. Кульбач Л. Цінності української нації в умовах розбудови демократичного суспільства. *Інноваційна педагогіка*. 2022. Вип. 45. С. 29 – 33.

12. Левчук Н. До питання про «старі» та «нові» підходи до оцінки втрат населення України внаслідок Голодомору 1932–1933 рр. *Український історичний журнал*. 2018. 2. С. 179 – 193.

13. Навчальна програма «Громадянська освіта» для закладів загальної середньої освіти. 10 клас. Рівень стандарту (наказ Міністерства освіти і науки України від 03 серпня 2022 року № 698). URL: <https://mon.gov.ua/static-objects/mon/sites/1/zagalna%20serednya/programy-10-11->

14. Підбуцька Н. Проблема морального вибору особистості: теоретичний аспект. *Науковий вісник Миколаївського держ. ун-ту. Педагогічні науки*. 2008. Вип. 23. т.2. С. 136 – 142.

15. Поліщук Н. В., Свідло Т. М., Сторожик М. І. Вплив філософії етики на формування сучасних суспільних норм в Україні. *Вісник гуманітарних наук*. 2025. (3-4). <https://doi.org/10.5281/zenodo.14973680>

16. Швидун В., Швидун Л. Підготовка педагогів до розвитку громадянських компетентностей здобувачів освіти під час підвищення кваліфікації. *Вища освіта України*. 2024. №1. С. 136 – 141.

17. Як школа стає стартовою точкою волонтерської ініціативи. Український проєкт «Якість освіти». 03.11.2025. URL: <https://yakistosviti.com.ua/novyny/yak-shkola-staie-startovoju-tochkoju-volonterskoi-initsiatyvy>